

László Marác

De Hongaarse katholieke kerk en de geest van het neo- paganisme

De Hongaarse R.-K. kerk publiceerde vorig jaar een pastorale brief waarin de gelovigen werden opgeroepen de Hongaarse New Age beweging te mijden. In de brief worden de aanhangers van de Hongaarse New Age beweging verketterd als nieuwe heidenen en wordt de oude Hongaarse spiritualiteit ontzegd deel uit te maken van de Hongaarse identiteit. De Hongaarse katholieke kerk ligt op ramkoers. De vraag is alleen of de stem van de rooms-katholieke kerk nog gehoord zal worden, nu ook vele Hongaarse gelovigen er van overtuigd zijn dat de Hongaarse identiteit niet alleen een kwestie is van de zuiver christelijke leer.

Op 19 september 2009 publiceerde de Hongaarse katholieke bisschoppenconferentie een pastorale brief onder de titel 'In harmonie met het levende geloof van de Kerk'.¹ Het is een opmerkelijke brief van de Hongaarse bisschoppen, die zich sinds de val van het communisme over het algemeen tamelijk afzijdig hebben gehouden van maatschappelijke kwesties in Hongarije. Zo heeft de leiding van de rooms-katholieke kerk nooit stelling genomen tegen de collaboratie van de kerk met het voormalige communistische bewind. In de bisschoppelijke brief die gericht is aan de gelovige katholieken van het land wordt de zorg uitgesproken over 'de dreigende expansie van het nieuwe heidendom in Hongarije' dat het ware katholieke geloof bedreigt. De brief stelt dat de bisschoppenconferentie van Hongarije de enige hoeder is van dat katholieke geloof in Hongarije

en dat zij genoodzaakt is de katholieke gelovigen te waarschuwen voor het sterker worden van de 'geest van het neopaganisme'.

De niet-Hongaarse lezer van de eerste alinea's van deze brief zou kunnen denken dat hiermee bedoeld wordt dat de bisschoppenconferentie met deze brief afstand wil nemen van de ook in Hongarije voortschrijdende secularisering, het consumentisme en de moderne hedonistische levensstijl van vele gelovigen die sinds het einde van het communistische tijdvak ook in de Hongaarse samenleving navolging hebben gekregen en dat de rooms-katholieke kerk deze maatschappelijke tendensen als nieuwe vormen van 'heidendom' wil brandmerken.

In dezelfde pastorale brief worden de gevolgen van de moderne samenleving en de globalisering wel aangeroerd. De Hongaarse bisschoppen veroordelen de globalisering en extreem-liberale opvattingen die, zoals zij dat zien, de geweld aan doen, 'de cultuur van de dood' bevorderen, de verschillen tussen man en vrouw relativeren en het huwelijk en het gezin in twijfel trekken. Volgens de bisschoppen is de katholieke waarheid, naar het plan van de scheppende God, waarin de mens, het gezin, de cultuur en de natie een duidelijke rol spelen, niet internationaal maar supranationaal van karakter, alhoewel deze waarheid om te kunnen bestaan in de nationale culturen belichaamd moet worden. Toch is dit niet het belangrijkste 'gevaar' dat de bisschoppenconferentie in deze pastorale brief aan de orde stelt. Door te refereren aan de Heilige Stefanus die in 1000 na Chr. tot de eerste katholieke koning van Hongarije werd gekroond en aan zijn strijd om het heidendom in Hongarije uit te bannen, moet de verwijzing naar het oude Hongaarse 'heidendom', het oude voor-christelijke geloof van de Hongaren letterlijk genomen worden.

De brief vervolgt met een terugblik op de positie van de rooms-katholieke kerk onder het communisme. De Hongaarse bisschoppen beklagen zich over het feit dat de Hongaarse identiteit, waar het Hongaarse christendom volgens hun schrijven een integraal deel van uitmaakt, onder het communisme als 'nationalistisch' en zelfs als 'racistisch' is weggezet. Het bisschoppelijk schrijven neemt hiertegen met kracht stelling en juicht toe dat na de val van de muur de 'echte waarden van het Hongaarse erfgoed weer aan kracht winnen'. Volgens de Hongaarse bisschoppen zijn 'de openbaringen van Christus ook in de Hongaarse cultuur belichaamd en hebben deze die cultuur verrijkt en heilig gemaakt'. De Hongaarse bisschoppen claimen dat 'onze duizendjarige Hongaarse cultuur zonder het christelijke geloof niet te begrijpen is'. Vandaar dat de Hongaarse kerkleiders de herleving en de herbeleving van de Hongaarse identiteit een belangrijke 'christelijke en Hongaarse' opdracht vinden.

Pas na deze passages wordt eigenlijk duidelijk wat de Hongaarse bisschoppen bedoelen. Zij vrezen dat het hernieuwde Hongaarse zelfbewustzijn na de val van het communisme tot excessen zal leiden en het orthodoxe katholieke geloof zal aantasten door vermenging ervan met allerlei geloofsstelsels zoals het binnendringen van 'syncretische elementen van het oude Hongaarse geloof binnen de katholieke leer'. Hoewel het neopaganisme nergens in de brief wordt gedefinieerd, is het duidelijk dat hieronder vallen 'valse en onwetenschappelijke stellingen' over de afkomst van de Heilige Maagd Maria en Jezus, de hernieuwde belangstelling voor het sjamanisme en andere vormen van heidens, Hongaars oergeloof. De bisschoppen benadrukken dat de goddelijke

niet secularisatie maar voor-christelijk geloof is het gevaar

angst voor syncretisme

openbaring in de persoon van Jezus de enige waarheid is als het gaat om het persoonlijke leven en ook in het leven van naties. De katholieke gelovigen doen er volgens de Hongaarse bisschoppen goed aan om de waarschuwingen van de apostel Paulus gedaan in 2 Timoteüs 4,3-4 serieus te nemen. In deze brief wijst Paulus erop dat er tijden zullen komen dat de gelovigen 'niet meer naar de waarheid luisteren, maar naar verzinsels'.

Sint Stefanus

Belangrijke sleutelwoorden in de brief om te begrijpen wat de katholieke kerkleiders in Hongarije bedoelen met neopaganisme worden door de verwijzing naar 'Sint Stefanus', 'onze duizendjarige cultuur' en het 'oude geloof van de Hongaren' geleverd. Sint Stefanus die in 997 na Chr. gedoopt werd en zijn heidense Hongaarse naam Vajk verruilde voor het christelijke István (Stefanus) wordt door de Hongaarse katholieke kerk gezien als de koning die Hongarije gekerstend heeft en van het heidendom heeft bevrijd. Dit laatste weegt blijkbaar zeer zwaar. In de officiële academische geschiedschrijving van Hongarije die ook door de katholieke kerk in Hongarije wordt gevolgd, is St. Stefanus de sterke leider die in een heroïsche strijd tegen de heidense Hongaren, aangevoerd door zijn oom Koppány, het kwaad overwint. Sint Stefanus wint deze broederstrijd met hulp van Beierse ridders die door zijn Beierse vrouw Gisela Hongarije zijn binnengehaald. St. Stefanus die zijn oom Koppány laat vierendelen na de gewonnen slag in 997 bekeert het Hongaarse volk niet alleen tot het christendom, maar bevrijdt hen voor eeuwig van de barbarij van het oude Aziatische geloof dat de Hongaren uit hun bakermat in Centraal-Azië naar Europa zouden hebben meegenomen, aldus de officiële geschiedschrijving.² Voor de Hongaarse katholieke kerk is de kroning van Sint Stefanus in het jaar 1000 na Chr. tot de eerste katholieke koning het startpunt van de Hongaarse beschaving. Vandaar dat ook in deze katholieke brief over 'onze duizendjarige Hongaarse cultuur' wordt gesproken.

kroning
koning
Stefanus
startpunt
Hongaarse
beschaving

Natuurlijk is het onzinnig om te ontkennen dat het christendom in de Hongaarse geschiedenis na Sint Stefanus geen belangrijke rol gespeeld zou hebben. Zowel de katholieke als later de reformatorische kerken hebben wel degelijk een prominente rol gespeeld in de ontwikkeling van de Hongaarse cultuur, taal en bij het behoud van de Hongaarse staat in het woelige Midden-Europa, maar het is al even onzinnig om te beweren dat de Hongaarse identiteit gelijkgesteld kan worden aan het christelijke geloof. Dat zou betekenen dat de Hongaarse identiteit alleen maar door de christelijke cultuur bepaald zou zijn. Een nogal fundamentalistische interpretatie hiervan is dat de kroning van Sint Stefanus in het jaar 1000 na Chr. het uur nul is voor de Hongaarse cultuur. Alles wat vóór Sint Stefanus een bijdrage levert aan de Hongaarse cultuur en identiteit speelt in deze interpretatie geen rol.

Dat is precies waar het in deze bisschoppelijke brief om draait. De Hongaarse katholieke kerk claimt dat zij de enige hoeder is van de Hongaarse identiteit die 1000 jaar na Chr. is begonnen en christelijk van natuur is. Daarom eigent de R.-K kerk zich het recht toe alles wat hiervan afwijkt te bestrijden om daarmee naar eigen zeggen de Hongaarse identiteit te behoeden voor verval. Maar het is onmogelijk om de rijke geschiedenis van de Hongaren voor Sint Stefanus en de stichting van het katholieke Hongarije in 1000 jaar na Chr. in Midden-Europa te negeren.

Oude geschiedenis van de Hongaren

Er wordt al eeuwen onderzoek gedaan naar de herkomst van de Hongaren. De bakermat van de Hongaren moet ergens in Centraal-Azië gelegen hebben. De oude Hongaarse middeleeuwse kronieken verhalen over het feit dat de Hongaren uit Centraal-Azië stammen en verwant zijn met de Skythen, Hunnen en andere steppevolkeren. De Centraal-Aziatische afstamming heeft vanaf de eerste helft van de negentiende eeuw vele generaties onderzoekers en reizigers gestimuleerd en geprikkeld om de trektocht van de Hongaren uit Centraal-Azië en hun oude cultuur te reconstrueren.

van Centraal-
Aziatische
origine

Een van de eerste reizigers die op zoek ging naar de bakermat van de Hongaren in Centraal-Azië was de Hongaarse taalkundige Alexander Csoma de Körös, die in de landstreek Transsylvanië was geboren en tijdens zijn grote reis naar Azië waar hij in 1822 aankwam met Britse steun in Tibetaanse Boeddhistische kloosters verbleef.³ Daar zou Csoma de Körös als eerste Europeaan erin slagen om een Tibetaanse grammatica en woordenboek samen te stellen. De Hongaarse reiziger zou voor vele Hongaarse onderzoekers en reizigers in Centraal-Azië tot de dag van vandaag een belangrijke inspiratiebron vormen voor de reconstructie van de oorsprong van de Hongaarse taal, verwant aan het Fins én Turks, en de oude geschiedenis van de Hongaren. Deze grote trektocht van de Hongaren is ergens in Centraal-Azië na het begin van onze jaartelling begonnen en eindigde via de Kaukasus en het Zwarte Zeegebied in het Karpatenbekken aan het eind van de negende eeuw na Christus.

Zelfs onder het communisme werd er onderzoek gedaan naar de oude geschiedenis van de Hongaren, hoewel het onderwerp beladen was in de communistische leer. Volgens de communisten had het onderzoek van de oude geschiedenis van de Hongaren teveel met de Hongaarse identiteit te maken en riekte derhalve teveel naar nationalisme. Vandaar dat gerenommeerde historici en archeologen zoals Gyula László hun werken wel mochten publiceren maar geen lid van de Hongaarse Academie van Wetenschappen mochten worden.⁴ In ieder geval hebben wetenschappers zoals László via intensieve studie veel gedaan om de westwaartse trektocht van de Hongaren te reconstrueren en misschien voor veel Hongaren een nog belangrijker zicht gegeven op de vraag hoe hun voorouders leefden en welk geloof zij voor de kerstening van Hongarije aanhingen. Al tijdens het communisme stelden veel Hongaren zich de vraag: waren de oude Hongaren werkelijk 'heidenen' zoals de officiële staatsgeschiedschrijving beweert?

László en andere onderzoekers brengen veel argumenten naar voren om aan te tonen dat de oude Hongaren in ieder geval het sjamanisme kenden zoals dat door Centraal-Aziatische en Siberische volkeren tot op heden gepraktiseerd wordt.⁵ Daarnaast hebben de oude Hongaren in ieder geval contact gehad met allerlei grote religieuze stromingen die tussen de vijfde en de tiende eeuw na Chr. in het Zuid-Russische steppegebied en in Centraal-Azië werden verspreid via de zijderoute. Arabische bronnen uit de tiende eeuw na Chr. noemen de Hongaren 'vuuraanbidders', wat erop duidt dat de oude Hongaren volgelingen waren van het dualistische geloof van de Perzische profeet Zarathoestra.⁶ László heeft erop gewezen dat het dualisme dat kenmerkend is voor het geloof van Zarathoestra en de latere profeet Mani ook in de Hongaarse cultuur tot uitdrukking komt. Het woord voor God 'Isten' is etymologisch duidelijk verwant

sjamanisme
en allerlei
grote religies
bekend

*Koning László
strijdt tegen
de Koemanen.
Hongaarse
kroniek uit de
15^e eeuw*

met het Iraanse Yazdan en ook in de Hongaarse vroeg-middeleeuwse kunst zien we het dualistische principe weer terug in wandschilderingen in vroeg-christelijke kerken uit de elfde tot de vijftiende eeuw.⁷ Deze wandschilderingen beelden de strijd van de Heilige Hongaarse koning László tegen een ander Turks ruitervolk, de Koemanen, af dat Hongarije in de elfde eeuw vanuit de Zuid-Russische steppen aanviel en Hongarije probeerde binnen te dringen. De Heilige Hongaarse koning en zijn magische paard zijn in het wit geschilderd en zijn tegenstander, de Koemaan en zijn magische paard, in het zwart.

László heeft overtuigend aangetoond dat deze 'dualistische kunst' die het kosmische tweegevecht tussen licht en donker uitbeeldt vanuit het Oosten niet verder reikt dan het Karpatenbekken.⁸

De oude Hongaren moeten ook contact hebben gehad met allerlei vroeg-christelijke stromingen en moeten op de hoogte zijn geweest van de christelijke

leerstellingen. Zij hebben contact gehad met oude vormen van het christendom in de Kaukasus, het Byzantijnse christendom en het nestorianisme dat lange tijd in de steppen stand heeft gehouden.⁹ Dit alles is in de jaren negentig van de vorige eeuw duidelijk aangetoond bij de opgravingen van graven van de Hongaren die in de negende eeuw Midden-Europa binnenvielen en het Karpatenbekken veroverden. In deze graven zijn vierkante kruizen met de afbeelding van de gekruisigde Jezus opgegraven.¹⁰ Dergelijke vierkante kruizen waren in die tijd vooral het eigendom van aanhangers van het nestorianisme en de Byzantijnse kerk.

De schrijvers van de bisschoppelijke brief moeten ook bekend zijn met het wetenschappelijke resultaat dat het oude geloof van de Hongaren niet 'heidens' is geweest en mogelijk niet eens niet-christelijk was. De rol die Sint Stefanus heeft gespeeld is dan niet zozeer het kerstenen van de Hongaren of het bijbrengen van geloofsstellingen met een moreel karakter onder een 'woest, barbaars steppevolk' maar de algemene introductie van het joods-christelijke, katholieke geloof onder de Hongaren waarmee Hongarije een katholiek land werd, trouw aan het Vaticaan. Hierdoor kon het land aansluiting krijgen bij andere christelijke Europese staten en vooral kon Hongarije met het naburige Heilige Roomse Rijk een goede relatie ontwikkelen. Deze discussie is relevant omdat de Hongaarse katholieke kerk sinds de val van het communisme uitgedaagd wordt door een alternatieve religieuze stroming in de Hongaarse samenleving die je onmogelijk een kerk kunt noemen, maar die poogt het spiritueel leven van de oude Hongaren te reconstrueren en dat te vermengen met het gevestigde christelijke geloof. Welnu, het bisschoppelijk schrijven is uitdrukkelijk gericht tegen deze beweging en roept katholieke gelovigen op om weg te blijven bij de massale bijeenkomsten van deze beweging die gezien kunnen worden als een Hongaarse variant van de New Age beweging.

was oude
geloof wel
heidens?

New Age op zijn Hongaars

De Hongaarse New Age-beweging is inderdaad een syncretistische beweging. Het is in feite een los netwerk van spirituele groepen die de reconstructie van het oude Hongaarse geloof nastreven, waarin terugkeer naar de religieuze wortels en religieuze tradities van de voorouders wordt bepleit, overgoten met een flinke dosis folklorisme en nationalisme, maar waar ook vriendschap en broederschap aanwezig zijn die in de traditionele kerken blijkbaar node worden gemist. Er is een heus netwerk van opleidingsscholen voor sjamanen – die in het Hongaars overigens 'táltos' worden genoemd – in Hongarije actief onder leiding van oppersjamaan András Kovács; daar worden weekendtrainingen gegeven in alternatieve genezing en esoterische scholing, geheel in stijl van het oude Hongaarse geloof.¹¹

Daarnaast zijn er gnostische groepen actief die de afkomst van Maria en Jezus ter discussie stellen en beweren dat Maria een prinses uit het Parthenrijk was, dit in navolging van esoterische overleveringen van Mariell Wehrli-Frey.¹² De brug naar de Hongaren wordt dan geslagen door de these dat de Parthen van oorsprong uit de Centraal-Aziatische steppen afkomstig waren, net als de Hongaren. Verder zijn er spirituele groepen die, op basis van een kopie van de Heilige Hongaarse Kroon waarmee Sint Stefanus in 1000 na Chr. gekroond werd, een ritueel opvoeren waarbij de kroon gezien wordt als een sacraal-

veelsoortige
pogingen het
oude geloof te
reconstrueren

New Age en
folklore

esoterisch object. In deze rite vermengen christelijke elementen zich met de licht- en vuurcultus van Zarathoestra en Mani. Deze kroonrite werd overigens al aan de eindfase van het communisme opgevoerd. Aan het hoofd van het netwerk dat de kroonrites opvoert, staat de bekende Hongaarse kunsthistoricus Gábor Pap.¹³ Deze Hongaarse New Age-beweging heeft nu ook haar eigen transnationale component als uitvloeisel van de globalisering van deze tijd. Hongaren uit het New Age-netwerk en vertegenwoordigers van de Kaukasische en Centraal-Aziatische broedervolkeren, zoals Kazakken, Oezbeken, Kirgiezen, Mongolen, Oejgoeren en Azeri's treffen elkaar elk jaar in het kader van een grote, culturele manifestatie op de Hongaarse poesta, 'Kurultaj' geheten, die door zo'n tweehonderdduizend bezoekers wordt bezocht. Hier komt een kleurrijk folkloristisch gezelschap bijeen waar ook Hongaarse en Centraal-Aziatische sjamanen hun rites opvoeren.¹⁴

De inwijding van een kerk in juni van dit jaar in het plaatsje Veröce in Noord-Hongarije zorgde opnieuw voor een conflict met de gevestigde christelijke kerken. De vertegenwoordigers van de gevestigde christelijke kerken weigerden deel te nemen aan de inwijding van deze kerk die met behulp van publieke schenkingen gebouwd is. Voor de inwijding had Farkas Bethlen, de burgemeester van Veröce en telg uit het oude aristocratische geslacht Bethlen, de katholieke en de protestantse kerken uitgenodigd om aanwezig te zijn bij de inwijding van deze naar zijn zeggen christelijke kerk. De bisschoppenconferentie en dit keer ook de voorzitter van de calvinistische synode István Szabó bedankten echter voor de uitnodiging. Als reden hiervoor gaven zij op dat er naast christelijke symbolen in de kerk ook de afbeelding van een oud-Hongaars zonnelymbol, de Hongaarse mythologische adelaar de 'Turul' in de kerk was aangebracht. Volgens de woordvoerder van de bisschoppenconferentie Gábor Mohos 'kunnen er in een christelijke kerk geen heidense mythologische figuren naast de afbeelding van Jezus Christus worden geplaatst. Een dergelijke kerk is ook geen christelijke kerk te noemen.'¹⁵

Conclusie

kerk wordt
collaboratie
met
communisten
verweten

De aanhangers van de Hongaarse New Age-beweging hebben kritiek op het feit dat de katholieke kerk de Hongaarse cultuur en religie van vóór Sint Stefanus geen plaats wil geven binnen de Hongaarse identiteit en deze gebrandmerkt heeft als neopaganisme, hoewel er vanuit de wetenschap vele argumenten zijn aangedragen voor de stelling dat de oude Hongaren wel degelijk over een religieus-moreel systeem beschikten, mogelijk zelfs christelijk. De aanhangers van de Hongaarse New Age beweging zien dit als negatieve stereotypering van de oude Hongaarse cultuur door de katholieke kerk. Verder verwijten zij de christelijke kerken dat deze onder het communisme de Hongaarse staat slaafs gediend hebben en geen openheid hebben willen geven over hun collaboratie met de voormalige communistische machthebbers van Hongarije. Ook in de kringen van de bisschoppenconferentie bevinden zich oude dienaren van het communisme, zoals de voormalige aartsbisschop László Paskai. Ten slotte maken de Hongaarse christelijke kerken een kille en dogmatische indruk. Het interessante van de aanhangers van de New Age beweging is dat zij vaak bepleiten dat zij wel degelijk geïnteresseerd zijn in samenwerking met de christelijke kerken, mits de Hongaarse traditionele kerken zich zouden openstellen voor

een vorm van inculturatie, hierbij verwijzend naar de twee encyclieken van paus Johannes Paulus II waarin de paus zich uitspreekt over inculturatie van het Evangelie in de lokale cultuur.¹⁶

Zolang de traditionele christelijke kerken in Hongarije alle vormen van Hongaarse cultuur en identiteit die buiten de greep van het katholicisme staan, afdoen als 'neopaganisme', zal dit tot conflicten leiden, waarbij niet moet worden uitgesloten dat de traditionele kerken stevige concurrentie zullen krijgen van de Hongaarse variant van de New Age beweging. In dat geval vindt plaats waarvoor de traditionele kerken blijkbaar angst hebben: het 'overlopen' van de katholieke gelovigen naar spirituele bewegingen die ook open staan voor verschillende vormen van Hongaarse identiteit.

Dr. László Marác is linguïst en universitair docent European Studies aan de Universiteit van Amsterdam. E-mail: l.k.maracz@uva.nl.

Noten

1. De Hongaarse versie van de brief is te vinden op de website van de Hongaarse bisschoppenconferentie: <http://uj.katolikus.hu/cikk.php?h=1386>.
2. Zie *A magyarok krónikája* (De kroniek van de Hongaren), Helikon, Budapest 2006, onder redactie van de historicus Ferenc Glatz, die verbonden is aan de Hongaarse Academie van Wetenschappen.
3. Zie László Marác, 'De oorsprong van de Hongaarse taal,' in A. van Heerikhuizen e.a. (red.), *Het Babylonische Europa. Opstellen over veeltaligheid*, Amsterdam University Press, Amsterdam 2004, pp. 85-86.
4. Belangrijke werken van Gyula László zijn ook in het Nederlands vertaald. Zie bijvoorbeeld: Gyula László, *Steppevolken en hun kunst. Hongaarse schakel in de Volksverhuizing*, W. Gaade, Den Haag 1970.
5. Zie bijvoorbeeld het werk van de Hongaarse antropoloog Vilmos Diószegi, *Tracing Shamans in Siberia. The Story of an Ethnographical Research Expedition*, Anthropological Publications, Oosterhout 1968.
6. Zie bijvoorbeeld de werken van middeleeuwse Arabische geografen en reizigers, onder wie Gardizi, Ibn Rusta en Al-Bakri. Zie voor een bespreking hiervan: C.A. Macartney, *The Magyars in the Ninth Century*, Cambridge University Press, Cambridge 1930.
7. Gyula László, *Steppevolken en hun kunst*, pp. 139-154.
8. Gyula László, *Steppevolken en hun kunst*, pp. 139-154.
9. Zie hiervoor Gyula Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, Adolf M. Hakkert Publisher, Amsterdam 1970.
10. De vierkante kruizen die uit de Hongaarse graven naar boven werden gehaald werden aan het Hongaarse publiek voor het eerst pas in 1996 getoond tijdens een tentoonstelling in het Nationale Museum te Boedapest.
11. Zie voor de website van de Hongaarse sjamanenopleiding: www.talto7.hu.
12. Ferenc Badiny Jós draagt in zijn boeken, die hij overwegend in exil schreef in Argentinië, een Hongaars-christelijke, gnostische variant uit. Ook hier zie we een wonderlijk syncretisme. Badiny Jós schreef zijn gnostische boeken in Buenos Aires, terwijl hij aan de plaatselijke Jezuïetenopleiding Hongaarse taal en cultuur doceerde. Zijn theorieën zijn gebaseerd op esoterische werken zoals die van Mariell Wehrli-Frey, *Jesat Nassar genannt Jesus Christus. Geschichte des Lebens von Jesus, dem Nazarener*, Drei-Eichen-Verlag, München-Pasing 1965.
13. Gábor Pap deed verslag van de kroonrite op een lezing in Utrecht op 16 december 1995.
14. Zie voor de website van de Kurultaj bijeenkomst: www.kurultaj.com.
15. Zie voor interview met Gábor Mohos de Hongaarse krant *Magyar Hírlap*, 4 juni 2010.
16. De twee encyclieken van paus Johannes Paulus II die hier bedoeld worden, zijn *Slavorum Apostoli* uit 1985 en *Redemptoris Missio* uit 1990. Zie hiervoor de website van het Vaticaan, <http://www.vatican.va/>.